

ковому творі вченого; програми, яка перегукується з іншою герменевтичною програмою, сформульованою Я. О. Олесницьким майже у цей час, у нещодавно досліджуваних «Правилах для руководства при составлении объяснительных примечаний к русскому тексту Библии»⁵¹. Так маємо ще одну можливість зазирнути у творчу лабораторію одного з найвидатніших представників київської духовно-академічної культури другої половини XIX – початку XX ст.

Sergiy Golovashchenko

ON THE FORMATION OF BIBLICAL ARCHEOLOGY AS A BRANCH OF SCIENCE IN KYIV THEOLOGICAL ACADEMY: JOACHIM OLESNITSKY'S EXPERIENCE

Methodological directions which was advanced and approved by outstanding representative of Kyiv Theological Academy in the latter half of the XIX – at the beginning of XX are analyzed.

Андрій Стародуб

ВИПУСКНИК КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ ПАМФІЛ ЛЕВИЦЬКИЙ ТА ЙОГО КАНДИДАТСЬКИЙ ТВІР «ИОАСАФ КРОКОВСКИЙ, МИТРОПОЛИТ КИЕВСКИЙ»

У статті проаналізовано кандидатський твір «Иоасаф Кроковский, митрополит Киевский» студента Київської духовної академії Памфіла Левицького (майбутнього архієпископа Парфенія, 1858–1922).

Висловлену Франком Сисиним у 1989 р. думку про внесок церковно-історичної школи Київської духовної академії в українське церковне відродження XX ст.¹ за останні два десятиліття

¹ «Поштовх до українського церковного відродження вийшов також від поколінь істориків «західноруської» церкви [...] Внесок науки в українське церковне відродження ще чекає на свого дослідника»: Сисин Ф. *Релігія, культура та нація на Україні в XVII ст. в українській православній думці XX століття* // Сучасність.— 1989.— № 1.— С. 53.

суттєво доповнено: вже з'явилося чимало досліджень з історії КДА та життєписів окремих її професорів чи найвідоміших випускників. Однак коло осіб, чию діяльність активно вивчають, залишається й надалі вузьким, визначаючись обсягом наукового доробку або визначною роллю, яку та чи та особа відіграла в політичному та/чи церковному житті (як Василь Липківський, Володимир Чехівський, Юхим Сіцинський, Олександр Лотоцький, Іван Власовський та ін.²). При цьому пізніші здобутки вихованців Академії автоматично екстраполюються на той період життя, коли вони «гризли граніт науки» в стінах КДА, інколи навіть стверджується, що саме в стінах Академії були остаточно сформовані політичні погляди декого з цих осіб³ і що їхні наукові зацікавлення, виявлені під час навчання, свідчать про виношування планів «боротьби за духовне визволення українського народу» ще з часів студентства⁴. Можливо, певні підстави для таких суджень і є, але їм дуже бракує «доказової бази» — з'ясування специфіки взаємин студентів з викладачами, впливу навчальних курсів та публікацій професури на формування поглядів вихованців тощо.

Архієпископ Парфеній (Памфіл Андрійович Левицький, 1858–1922)⁵ — постать знакова й незаслужено обійдена увагою істориків українського руху в Російській імперії кінця XIX — початку XX ст. Він був чи не єдиним на той час архиєреєм Російської Православної Церкви українського походження, який не приховував свого українофільства⁶ і виявляв його конкретними справами: для

² Шип Н. *Київська духовна Академія — центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (XIX — поч. XX ст.)* // Український історичний журнал. — 1999. — № 2. — С. 63–76.

³ Див. наприклад: Швидкий В. *Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930)*. — К., 2002.

⁴ Пор. біографію майбутнього митрополита УАПЦ формації 1921 року Василя Липківського: Зінченко А. *Визволитися вірою. Життя та діяння митрополита Василя Липківського*. — К., 1998.

⁵ Архієпископ Парфеній (Памфіл Андрійович Левицький), 1858, народився у с. Плішивець Гадяцького повіту Полтавської губернії — 1922, помер у м. Полтава. Син священика, випускник Полтавської духовної семінарії (1880) та Київської духовної академії (1884). Був смотрителем Переяславського (1884–1894) і Звенигородського (1894) духовних училищ. У 1894 р. пострижений у чернецтво та рукопокладений у ієромонахи. Інспектор Віфанської духовної семінарії (1894–1895); 1895 р. возведений у сан архимандрита та призначений ректором Віфанської духовної семінарії; ректор Московської духовної семінарії (1897–1899). 10 жовтня 1899 р. висвячений на єпископа можайського, вікарія Московської єпархії. У 1904–1908 рр. — єпископ подільський та брацлавський; у 1908–1917 рр. — єпископ (з 1911 — архієпископ) тульський і белевський. У липні 1917 р. відправлений Св. Синодом на спочинок з визначенням місця перебування в Охтирському монастирі; впродовж 1920–1922 рр. тимчасово керував Полтавською єпархією. Очолював Комісію з видання російського перекладу «Четъх-Миней» св. Дмитрія Ростовського та Комісію з видання перекладу Євангелія українською мовою. Автор шести статей з історії православної церкви в Україні у XVII–XVIII ст.

⁶ У листі до Єлисея Трегубова від 26 березня 1909 р. владика Парфеній так сформулював свою позицію: «В высших сферах я считаюсь украинофилом, что меня нисколько не смущает; напротив, горжусь таким названием и желал бы быть таковым на самом деле»: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [далі — ІР НБУВ]. — Ф. 115, спр. 238 — Арк. 34 зв.

прикладу, очолив комісію, що впродовж 1905–1911 рр. здійснила видання українського перекладу Євангелія, а збудована ним 1906 р. на батьківщині (у с. Плішивець на Полтавщині) церква стала першим прикладом відродження українських архітектурних традицій храмобудівництва⁷. Ця стаття є спробою дати відповідь на питання, як та якою мірою навчання в Київській духовній академії могло вплинути на формування поглядів архієпископа Парфенія, і зокрема – наскільки це простежується у його кандидатській праці про київського митрополита Йоасафа Кроковського (1708–1718).

І. Студент Памфіл Левицький

Документів, що відображають навчання випускника Полтавської духовної семінарії⁸ Памфіла Левицького в КДА, збереглося відносно небагато: дані про складання іспитів та захист кандидатського твору⁹, відгук рецензента на цю працю¹⁰, копія диплома з поміткою про призначення на службу до Переяславського духовного училища¹¹. Протягом усього періоду навчання (1880–1884) Памфіл лише один раз потрапив у поле зору інспектора КДА: у донесенні інспектора Івана Королькова за вересень 1883 р. подано перелік студентів, які після канікул «явились позже срока» або «вовсе не явились». Серед останніх названо й Памфіла Левицького¹². Кліше «вовсе не явились» означало, що студенти не прибули на навчання упродовж тижня після початку занять – такі правила було запроваджено указом Св. Синоду від 16–26 листопада 1877 р.¹³ Втім, жодних дисциплінарних стягнень до Памфіла застосовано не було, отже, він представив або медичну довідку, або «удостоверение благочинного и местных причтов о причинах несвоевременного возвращения» – згідно з вимогами згаданого указу. До речі, «удостоверение от местного причта» не

⁷ Див.: Левицький О. *Новый храм в старом украинском стиле*. – К., 1906.

⁸ У 1880 р. Полтавська духовна семінарія рекомендувала до вступу в КДА двох найкращих своїх вихованців – Памфіла Левицького та Опанаса Іваницького. Обидва успішно склали вступні іспити, причому в списку зарахованих (що складався не за алфавітом, а відповідно до оцінок, отриманих абітурієнтами) Левицький займав восьму (з 52) позицію. Див.: *Протоколи Совета Киевской Духовной академии за 1880/81 учебный год*. – К., 1881. – С. 24–25. У 1883 р. в КДА була запроваджена стипендія імені проф. Памфіла Юркевича, призначена для найкращих студентів-випускників Полтавської духовної семінарії, однак Левицький уже не міг претендувати на неї, оскільки стипендіатів обирали лише зі студентів I або II курсу (Див.: *Протоколи Совета Киевской Духовной академии за 1882/83 учебный год*. – К., 1883. – С. 161, 164; *Протоколи Совета Киевской Духовной академии за 1883/84 учебный год*. – К., 1884. – С. 196–197).

⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві [далі – ЦДІАК України]. – Ф. 711, оп. 3, спр. 1528. – Арк. 2.

¹⁰ *Протоколи Совета Киевской Духовной академии за 1882/83 учебный год*. – С. 259–261.

¹¹ ЦДІАК України. – Ф. 711, оп. 3 (1884), спр. 1641. – Арк. 28.

¹² Там само. – Спр. 1524. – Арк. 172.

¹³ Копію цього указу долучено до звіту Королькова: ЦДІАК України. – Ф. 711, оп. 3, спр. 1524. – Арк. 172 зв.

так важко було «організувати», адже настоятелем церкви в рідному селі Левицького був його батько.

Не залишив Левицький і спогадів про своє навчання. Заповнюючи 1910 р. анкету для «Биографического словаря» випускників КДА¹⁴, Памфіл Андрійович (на той момент уже єпископ тульський та белевський Парфеній) уник відповіді на пункт 14 («Личные замечания и соображения»), де пропонували зафіксувати спогади студентських років: «Воспоминаний сохранилось, конечно, не мало, но нет времени записать их. Мои современники могут дать полные и обстоятельные сообщения». Утім, так само вчинили й більшість його однокурсників, обмежившись короткими ремарками. В одній із них (Леонтія Пекарського) згадано й Памфіла Левицького — серед студентів, які з першого курсу виявляли здібності до літературної та наукової праці¹⁵. Спогади інших випускників 1884 р. мають край загальний характер або дають оцінку ректорові чи комусь із викладачів.

Найповніші спогади про КДА часів навчання Левицького залишив протоієрей Петро Руткевич, випускник 1883 р.¹⁶ На їх підставі можна, без «посередництва» офіційної документації, що відображала далеко не всі нюанси життя Академії й ретельно «ретушувала» розбіжності між реальною практикою та приписами Статуту й розпорядженнями вищої церковної влади, уявити специфіку студентського життя та навчального процесу. Насамперед це стосується настроїв викладачів і студентів. Розмірковуючи над причинами відносно ліберальної атмосфери в тогочасній Академії, Руткевич позитивно відгукується про Статут духовних академій 1869 р., що ним було запроваджено широку, майже університетську, автономію у цих навчальних закладах. Подібні оцінки, до речі, є і в інших спогадах випускників КДА першої половини 1880-х. Наприклад, те саме відзначає випускник 1885 р. Олександр Макаревич: «Храню светлые воспоминания [...] о всем строе академической жизни, до введения устава 1884 года, когда личность могла глубже и шире развернуться и развиться, чем после введения нового устава»¹⁷. Свобода академічного життя особливо відчувалася на контрасті з попереднім семінарським досвідом студентів. У спогадах Руткевича, який раніше навчався у Київській духовній семінарії, зафіксовано такий епізод: уже на першому курсі викладач російської літератури Микола Петров пропонував студентам

¹⁴ ІР НБУВ.— Ф. 175, оп. 1, спр. 1664. Словник мав бути опублікований до 300-ліття Академії.

¹⁵ Там само.— Ф. 175, спр. 1861.— Арк. 2 зв.

¹⁶ Там само.— Ф. 160, спр. 1582.— Арк. 1–31. Частково опубліковані: Руткевич П., протоієрей. *Академические годы (воспоминания о КДА за 1879–1883 гг.)* // Киевские епархиальные ведомости [далі — КЕВ].— 1915.— № 12–13.— С. 285–296.

¹⁷ ІР НБУВ.— Ф. 175, спр. 1706.— Арк. 2 зв.

для аналізу роман Чернишевського «*Что делать?*», тоді як у семінаріях за саме тільки зберігання цієї книжки можна було отримати дисциплінарне стягнення¹⁸.

Далеко не всі студенти обмежувалася тільки читанням творів Чернишевського й Добролюбова. На період навчання Памфіла Левицького припадає гучний інцидент, пов'язаний із арештом студента Петра Дашкевича, звинуваченого у зв'язках з підпільною революційною організацією. Ця справа сколихнула всю Академію. Наприклад, для вже згаданого однокурсника Левицького, Леонтія Пекарського, це стало одним із найяскравіших спогадів студентських років:

В 1884 году, в начале, был арестован студент академии Петр Григорьевич Дашкевич, курсом ниже, как организатор социалистов. Временно студенты отказались повиноваться некоторым распоряжениям академического начальства по части посещения богослужения и стояния на особо отведенном месте в церкви¹⁹.

У травні 1884 р. департамент поліції звернувся до обер-прокурора Св. Синоду зі спеціальним повідомленням, де, зокрема, читаємо:

Киевская духовная академия, вследствие отсутствия в ней всякого порядка и дисциплины и противоправительственного направления некоторых из начальствующих в оной лиц и преподавателей, стала для воспитывающихся в ней рассадником вредных идей. [...] Печальным последствием сего было то, что упомянутая академия была местом посещения и укрывательства серьезных политических деятелей и хранилищем письменных документов, исходящих от членов исполнительного революционного комитета²⁰.

Реагуючи на звинувачення, Св. Синод вимагав посилити дисципліну та висловлював претензії до ректора й низки викладачів — професорів Івана Малишевського, Якіма Олесницького, Олексія Розова та приват-доцентів Миколи Тумасова і Степана Голубева²¹. Рада КДА створила спеціальну комісію для розслідування інциденту (не стільки справи Дашкевича, скільки студентських протестів), яку очолив Малишевський. Показово, однак, що професорам Академії довго не вдалося дійти спільної думки стосовно того, які зміни до правил про обов'язки студентів слід внести — далеко не всі вважали, що є необхідність ужиття екстраординарних заходів²².

¹⁸ Там само.— Ф. 160, спр. 1582.— Арк. 13-14.

¹⁹ Там само.— Ф. 175, спр. 1861.— Арк. 2 зв.

²⁰ Цит. за: Титлинов Б. *Молодежь и революция. Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860—1905 гг.*— Л., 1924.— С. 46.

²¹ Филиппов Ю. *Революционное движение и духовные школы России в конце XIX—начале XX веков* (<http://www.pravoslavie.ru/put/060411150717>).

²² Див. «Дело № 38 по Совету Академии 1884 года. Об аресте студента III курса Петра Дашкевича, об обыске у двух студентов и о студенческой демонстрации 12 марта против инспекций»: ЦДІАК України.— Ф. 711, оп. 3, спр. 1592.— Арк. 32—33 зв. Показово, що розгляд Радою КДА цього інциденту не відображено у друкованій версії протоколів Ради за 1883/84 навчальний рік.

Памфіл Левицький, звісно, жодним чином не був пов'язаний зі студентами, котрих звинувачували в участі у революційних організаціях соціалістичного спрямування, — такі підозри, навіть опосередковані, поставили би хрест на можливості церковної кар'єри²³. Однак є підстави вважати, що майбутній єпископ все-таки підтримував контакти поза стінами Академії, зокрема — з членами української «Старої громади». Принаймні його знайомство з громадівцем Єлисеєм Трегубовим сягає періоду навчання в КДА. Можливо також, що саме в цей час він познайомився з Орестом Левицьким²⁴. Вже після закінчення Академії П. Левицький співробітничав з часописом «Київська старовина»²⁵, навколо якого гуртувалися члени «Громади».

Окрім автономії духовних академій, Статут 1869 р. запровадив жорстку спеціалізацію навчання: розподіл на три відділення (богословське, церковно-історичне, церковно-практичне), починаючи з першого курсу, а також додаткову спеціалізацію на випускному курсі (вісім груп предметів, по три-чотири кожна). Памфіл Левицький обрав церковно-історичне відділення, найпопулярніше серед студентів²⁶. Нам, звичайно, невідомі мотиви, якими він керувався, але навряд чи вони суттєво відрізнялися від мотивації інших студентів. Наприклад, Юхим Сіцинський, випускник 1885 р., який навчався тут же, згадував: «[Я] обрав церковно-історичне відділення, бо не міг вчити богословські науки, сухі, не миттєві»²⁷.

Так чи інакше, Левицький виявляв більші успіхи у вивченні історичних, а не богословських дисциплін. Зокрема він отримав «трійку» на іспиті зі Святого Письма і «четвірку» з Біблійної історії, натомість на «п'ятірки» були оцінені його знання із загальної російської історії, історії російської церкви, «історії та викриття російського розколу», загальних цивільної та церковної історії²⁸. Усі предмети, з яких Памфіл отримав найвищий бал, належали до обраної ним на IV курсі спеціалізації, де метою занять була підготовка до викладання «всеобщей и русской гражданской истории» у поєднанні «с историею Русской Церкви» в духовних семінаріях²⁹. У травні 1884 р. Левицький дав три пробні уроки з цих

²³ Комісія, створена Радою КДА, з'ясувала, що жоден зі студентів IV курсу в протестах участі не брав: Там само.— Арк. 34.

²⁴ Див.: Стародуб А. *Листи єпископа Парфенія (Левицького) до Ореста Левицького та Єлисея Трегубова як джерело до вивчення історії видання українського перекладу Євангелія // Український археографічний щорічник.*— К., 2002.— Вип. 7.— С. 359.

²⁵ Палієнко М. «*Киевская старина*» (1882–1906): Систематичний покажчик змісту журналу.— К., 2005.— С. 268.

²⁶ ІР НБУВ.— Ф. 160, спр. 1582.— Арк. 8. У 1880 р. це відділення обрали 19 з 52 студентів I курсу: *Протоколи Совета Киевской Духовной академии за 1880/81 учебный год.*— С. 26.

²⁷ Кам'янець-Подільський міський державний архів.— Ф. 3333, оп. 1, спр. 37.— Арк. 7.

²⁸ ЦДІАК України.— Ф. 711, оп. 3 (1884), спр. 1641.— Арк. 28.

²⁹ Там само.— Спр. 1524.— Арк. 186.

дисциплін, оцінені як «удовлетворительные» (за власним вибором «Монголы и османские турки в средние века», «Убиение царевича Дмитрия» та за призначенням — «Аристид Афинский»)³⁰. Загалом же Памфіл Левицький закінчив Академію з досить непоганими оцінками, однак не «першим учнем»³¹, а отже — без жодних шансів залишитися в ній викладачем.

Студент духовної академії протягом навчання мусив не лише прослухати певну кількість лекцій з різних дисциплін та скласти відповідні іспити, але й написати та захистити кандидатський твір. Якби таку роботу було не підготовлено чи визнано не відповідною вимогам, він отримував не диплом, а лише «билет действительного студента». Виняткову серйозність ставлення до підготовки кандидатської роботи зафіксовано й у спогадах Руткевича: «Все другие вопросы академической жизни отошли на второй план перед главным трудом, от которого зависела жизненная судьба»³².

Згідно з правилами, що діяли на початку 1880-х, цей твір захищали на III курсі, після чого студентам надавали можливість упродовж четвертого року навчання доопрацювати й повторно його захистити — вже в якості магістерської дисертації. Формально тему належало обирати зі списку, запропонованого професорами. Однак реальна практика була дещо іншою. Як впливає з мемуарів Руткевича, студенти, порадившись із професорами, обирали тему самі відповідно до своїх наукових уподобань або й міркувань щодо «легкості» написання твору:

Ещё до обнародования профессором тем, каждый из нас, после переговоров с профессором, намечал себе тему, которую потом некоторые из нас меняли, так как по заглавию она казалась лёгкою, но при большем знакомстве с нею оказалась трудною³³.

Здебільшого це відбувалося до оприлюднення згаданого списку, а сам перелік міг доповнюватися темами, що їх уже обрали конкретні особи³⁴. Власне, тому професура зазвичай невчасно подавала тематику кандидатських робіт на затвердження Академічної ради. Наприклад, у протоколах Ради за 1883 р. зафіксовано, що «в прошлом году список тем для кандидатских сочинений рассматривался

³⁰ *Протоколы Совета Киевской Духовной академии за 1883/84 учебный год*. — С. 266.

³¹ Див. копії дипломів випускників 1884 р.: ЦДАК України. — Ф. 711, оп. 3, спр. 1641. — Арк. 2–45.

³² ІР НБУВ. — Ф. 160, спр. 1582. — Арк. 27.

³³ Там само. — Арк. 26.

³⁴ Деякі загальні теми студенти все-таки обирали вже після того, як професори їх вносили до переліку. До таких, з-поміж обраних студентами церковно-історичного відділення у 1882 р., ймовірно, можна зарахувати теми Івана Хитрова («Замечательные люди из русского белого духовенства в XVIII столетии»: ІР НБУВ. — Ф. 304, дис. 911) та Дмитра Кукляндського («Замечательные люди из русского белого духовенства в XIX столетии»: Там само. — Дис. 912). Рецензентом робіт цих студентів був Іван Малишевський.

в общем собрании Совета Академии 1-го сентября, но потом, 29 октября, каждым отделением еще внесено в Совет Академии несколько тем, одобренных для студентов III курса»³⁵. Задля уникнення таких ситуацій 18 липня 1883 р. Академічна рада прийняла постанову, за якою список тем належало затверджувати одночасно для усіх відділень, причому не пізніше 16 серпня³⁶.

Тему «Иоасаф Кроковский, митрополит киевский» було затверджено Академічною радою 1 вересня за № 13, разом з іншими кандидатськими темами для студентів III курсу на 1882/83 навчальний рік³⁷. Наймовірніше, Памфіл Левицький, подібно до більшості своїх однокурсників, обрав її ще до того, як вона потрапила до переліку. На користь цього припущення свідчить те, що в цей період у КДА не пропонували писати твори, які торкалися би церковного та релігійного життя в Україні та Росії кінця XVII – початку XVIII ст. (наприклад, серед 35 тем, схвалених Академічною радою 17 серпня 1883 р., немає жодної³⁸).

Традиційно вважають, що за кожним студентом КДА був закріплений науковий керівник. Насправді ж формальні приписи цього питання не регламентували. Так, згідно з § 62 Статуту духовних академій 1869 р., обов'язки викладачів окреслено так:

Преподаватели не ограничиваются изложением своего предмета, но: а) по возможности часто проверяют знания слушателей своих посредством релетий, причем обращается внимание на словесное изложение предмета; б) приучают студентов к самостоятельности посредством самостоятельных работ; и в) руководят их [так в оригіналі. – А. С.] в разработке вопросов по предметам их специальных занятий и разбирают с ними учебники, пособия и пробные их лекции³⁹.

Відтак у студента, залежно від теми його дослідження, фактично міг бути не один консультант, а кілька. Зокрема для Памфіла Левицького ними могли би стати Степан Голубев, який тоді читав курс історії «юго-западной русской церкви», та Іван Малишевський, викладач історії російської церкви⁴⁰. Проблематика роботи стосувалася радше предмета лекцій Голубева (та й відповідала сфері його наукових зацікавлень)⁴¹, однак рецензію на неї

³⁵ ЦДІАК України. – Ф. 711, оп. 3, спр. 1524. – Арк. 89.

³⁶ Там само. – Арк. 89 зв.; *Протоколы Совета Киевской Духовной академии за 1882/83 учебный год.* – С. 345–346.

³⁷ Там само. – С. 51.

³⁸ ЦДІАК України. – Ф. 711, оп. 3, спр. 1593. – Арк. 1 зв. – 2.

³⁹ *Устав и штаты Духовных академий.* – Б. м., 1869. – С. 11.

⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф. 711, оп. 3, спр. 1524. – Арк. 148 зв. – 149; *Протоколы Совета Киевской Духовной академии за 1882/83 учебный год.* Приложение к 7 ст. Протокола общего собрания Совета Киевской Духовной Академии от 2 сентября 1883 г.

⁴¹ Степан Тимофійович Голубев (1849–1922) спеціалізувався на дослідженні історії Київської православної митрополії. У 1883 р. вийшов друком перший том відомої праці «*Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*» (у 2 т. – К., 1883–1898), що був магістерською дисертацією Голубева.

написав Малишевський⁴². Це означає, що функції формального наукового керівника було покладено саме на нього (в реальній тогочасній практиці «рецензент» якраз і був «науковим керівником»). Найімовірніше, такий вибір керівника зумовлювали суто формальні причини: Голубев на той час був лише приват-доцентом, тоді як Малишевський – заслуженим ординарним професором і помічником ректора по церковно-історичному відділенню. До Ради КДА, яка затверджувала теми, входили тільки професори, отже, Малишевський мав зрозумілі переваги в обстоюванні права своїх підопічних займатись тими чи тими дослідженнями. Під його керівництвом писали роботи вісім із шістнадцяти студентів церковно-історичного відділення, а Голубев опікувався лише двома⁴³.

Чому Памфіл Левицький обрав саме цю тему? Можна припустити, що передусім його підштовхнула зацікавленість до переломного моменту української церковної історії. У тексті кандидатської неодноразово підкреслюється, що час перебування на київській митрополічій кафедрі Йоасафа Кроковського – це останній період, коли ще зберігалися суттєві відмінності між «западно-руської» (українською) і «русской» (російською) церквами:

Кроковский с дозволения царя был избран вольными голосами; он был последним митрополитом киевским, избранным таким образом; преемники его были назначаемы Св. Синодом. Поставление он получил от патриарха в Москве с титулом митрополита Киевского, Галицкого и Малой России; он также был последним митрополитом, носившим такой титул⁴⁴.

Левицький акцентує увагу на тому, що початок XVIII ст. був переломним і для самобутнього церковного устрою України, останнім проявом чого стала боротьба місцевих громад за право вільного обрання священиків:

Пока после измены Мазепы решался вопрос об избрании гетмана вольными голосами и даже о существовании самой гетманщины, а после смерти Иосафа Кроковского входило в обычай назначение митрополитов Св. Синодом, – громады удерживали за собой свои выборы и *стародавние обычаи* [підкреслення Левицького. – А. С.]⁴⁵.

Інший чинник, який міг вплинути на бажання написати про митрополита Йоасафа, це сподівання на те, що робота, присвя-

⁴² Іван Гнатович Малишевський (1828–1897) був спеціалістом з історії Церкви в період Київської Русі, досліджував історію поширення християнства у південних та західних слов'ян тощо. Історія Київської митрополії XVII–XVIII ст. не належала до кола його наукових зацікавлень.

⁴³ Голубев був рецензентом робіт Миколи Калихевича «О грамоте митрополита Мисаила, митрополита киевского, к папе Сиксту IV» та Леонтія Пекарського («Фринос» Мелетія Смотрицкого»). На жаль, справи з архіву КДА (ЦДІАК України. – Ф. 711, оп. 3 (1884), спр. 1529; спр. 1560), де зберігається документація про розгляд кандидатських робіт церковно-історичного відділення у 1882–1883 рр., дослідникам не видають.

⁴⁴ Левицький П. *Иосаф Кроковский, митрополит Киевский* // Полтавские епархиальные ведомости [далі – ПЕВ]. – 1890. – № 3. – С. 110–111.

⁴⁵ Там само. – С. 120.

чена ректорові Києво-Могилянської академії, буде схвально сприйнята в стінах її спадкоємиці – Київської духовної академії. Уже на першому курсі Памфіл подавав на здобуття Румянцевської премії (за кращу студентську роботу) твір із могилянської історії під назвою «История Киево-Братского училищного монастыря». Премії, щоправда, він не отримав, оскільки за положенням про її присудження вона надавалась не за рукописні, а за друковані твори⁴⁶.

Принагідно варто зауважити, що й надалі Памфіл Левицький досліджував історію саме тих місцевостей та інституцій, з якими був пов'язаний у той чи той момент свого життя. Уродженець Полтавщини, він підготував статтю про майновий стан полтавських монастирів XVIII ст.⁴⁷. Перебуваючи на службі в Переяславському духовному училищі, опублікував у «*Полтавских епархиальных ведомостях*» («ПЕВ») розвідку «*Материалы к истории Переяславской епархии XVIII столетия*»⁴⁸, а в «*Киевской старине*» – дві статті, присвячені історії цього навчального закладу: «*Прошлое Переяславского духовного училища*» та «*Образец старо-семинарской поэзии*»⁴⁹.

Як єпископ можайський Левицький клопотався про дозвіл працювати з архівом Сава-Сторожинецького Звенигородського монастиря⁵⁰. Результатом цих студій мала стати робота з історії монастиря та Духовного училища, розташованого у його стінах (на службу до підмосковного Звенигорода Левицького перевели з Переяслава у 1894 р., там він прийняв чернечі обітниці, а в 1894 р. був інспектором згаданого Звенигородського училища).

Таким чином, обираючи тему для кандидатської, Памфіл Левицький міг керуватись різноплановими міркуваннями – від задоволення власної цікавості до сподівання, що саме така робота сприятиме його кар'єрі. Аналізуючи її текст, спробуємо визначити, як обидва чинники могли вплинути на зміст.

На підготовку кандидатського твору студентам КДА надавали один рік. Відносно стислий термін, відведений для написання (а до того ж треба було ходити на лекції й здавати іспити), та обмеженість доступу до джерел і літератури не сприяли появі значної кількості оригінальних досліджень. Щоправда, Статут

⁴⁶ *Отчёт о состоянии Киевской духовной Академии в 1881/82 году.* – К., 1882. – С. 49–50.

⁴⁷ Левицький П. *Исторические сведения об имущественных владениях монастырей Полтавской епархии, упраздненных в прошлом столетии* // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1883. – № 13. – С. 669–678; № 23. – С. 1145–1157.

⁴⁸ Його ж. *Материалы к истории Переяславской епархии XVIII столетия* // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1891, № 10, 11, 18.

⁴⁹ Його ж. *Прошлое Переяславского духовного училища* // *Киевская старина* [далі – КС]. – 1889. – Кн. 2. – С. 424–444; Його ж. *Образец старо-семинарской поэзии* // Там само. – Кн. 11. – С. 450–454.

⁵⁰ Российский Государственный исторический архив. – Ф. 484, оп. 1, д. 695. – Л. 2.

1869 р. не встановлював чітких вимог, яким мала відповідати робота на ступінь кандидата (цю проблему не було врегульовано навіть після запровадження в дію Статуту духовних академій 1884 р. та указу Св. Синоду від 23 лютого 1889 р., що затверджував «Правила для рассмотрения сочинений, представляемых на соискание ученых степеней»)⁵¹. Це не означає, що зараховували будь-яку роботу: щороку траплялися випадки, коли той чи той твір не визнавався гідним кандидатського ступеня⁵². Але, наскільки можна судити з рецензій професорів, для позитивної оцінки належало продемонструвати не стільки самостійність мислення, скільки знання джерел та літератури з відповідної теми й уміння вдало скомпонувати матеріал.

З цієї перспективи кандидатська Памфіла Левицького не могла викликати претензій: її було написано на підставі відносно широкого кола джерел (як опублікованих, так і архівних) та з використанням найостанніших тогочасних досліджень. Це відзначив у своїй рецензії Іван Малишевський. Коротко переказавши зміст роботи, він зазначив:

Автор ставит Кроковского в ряд самых лучших иерархов русских конца XVII и начала XVIII веков и сознается, что такая светлая личность требовала бы более полной характеристики, чем та, какую он мог представить при не особенно обильном запасе материала. Впрочем, и в настоящем виде своем труд автора представляет собою наиболее полный и удовлетворительный очерк жизни и деятельности Иоасафа Кроковского. В очерке старательно собраны и удачно сгруппированы разбросанные по разным сочинениям и изданиям сведения о Кроковском и восполнены некоторыми новыми известиями и соображениями. Изложение повсюду ровное и правильное. В приложении помещены два неизданные документа. Сочинение, бесспорно, удовлетворительно для степени кандидата⁵³.

Робота Левицького була єдиною з-поміж рецензованих того року Малишевським, до якої він не висловив жодного зауваження. 30 травня 1883 р. комісія у складі професорів Івана Малишевського й Михайла Ковальницького, приват-доцентів Степана Голубєва та Федора Покровського визнала кандидатські роботи студентів III курсу церковно-історичного відділення (загалом 14), зокрема й Памфіла Левицького, «удовлетворительными, согласно с отзывами их рецензентов»⁵⁴. Найкращою ж працею (і єдиною, котру

⁵¹ Див. про це: Сухова Н. *Несостоявшаяся духовно-учебная реформа 1890-х годов* // Вестник ПСТГУ II: История. История Русской Православной Церкви. – 2006, Вып. 3. – С. 7–26; Ї ж. *Становление и развитие научно-богословских исследований в православных духовных академиях в России (XIX – начало XX в.)* // Церковный вестник. – 2007. – № 1–2; Тарасова В. *Высшая духовная школа в России в конце XIX – начале XX века. История императорских православных духовных академий*. – М., 2005.

⁵² *Протоколы Совета Киевской Духовной Академии за 1882/83 учебный год*. – С. 45. У 1883 р. було відхилено 2 кандидатські дисертації.

⁵³ Там само. – С. 259–261.

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф. 711, оп. 3, спр. 1528. – Арк. 2.

комісія рекомендувала надрукувати в «Трудах КДА»), було названо роботу Дмитра Тюменева «Русские процессы о колдунах в сравнении с западными»⁵⁵. Таким чином, кандидатська Левицького, хоча й була позитивно оцінена, однак не настільки високо, щоб надалі захистити її як магістерську дисертацію.

II. Кандидатський твір

Оригінальний текст твору Памфіла Левицького повністю не зберігся: цієї кандидатської немає в каталозі спеціального фонду «Дисертації КДА» в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, а відповідна справа в архіві КДА в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві містить лише перших 11 сторінок – Розділ I та частину Розділу II⁵⁶.

Повніше уявлення про зміст твору можна скласти за його публікацією в неофіційній частині «ПЕВ» за 1890-й рік⁵⁷. Порівняння опублікованого тексту зі збереженим рукописним свідчить, що до друкованої версії внесено деякі відмінності. Зокрема тут відсутні назви розділів та є окремі редакторські виправлення. Щодо останніх, то не можна з певністю сказати, чи редагування здійснив сам Левицький, чи редактор «ПЕВ» – утім, жодна з правок не має принципового характеру. Найвірогідніше, що суттєвих змін не внесено й до тієї частини кандидатського дослідження, яка не збереглася. На користь цього опосередковано свідчить те, що, хоча робота була опублікована через сім років після написання, в ній є лише одне посилання на публікацію, котра з'явилася після 1883 р.⁵⁸ Ще один рукописний уривок кандидатської зберігся у I фонді (загальне листування) Інституту рукопису⁵⁹. Це підготовлена до друку у невстановленому виданні дещо скорочена версія розділів I–II та початку III розділу. Логічно було би припустити, що це авторський рукопис публікації твору у «ПЕВ», однак згаданий текст, завершений поміткою «продолжение будет», значно коротший, ніж перша частина опублікованого у цьому виданні. Таким чином, це або початок роботи, що її Левицький готував для іншого (не «ПЕВ») видання, або якийсь попередній варіант статті в «ПЕВ».

⁵⁵ Там само. – Арк. 2; спр. 1524. – Арк. 77–77 зв.; Дисертація Тюменева: ІР НБУВ. – Ф. 304, спр. 910. Рецензент (професор Пилип Терновський) рекомендував цю роботу до захисту як магістерську (*Протоколи Совета Киевской Духовной академии за 1882/83 учебный год.* – С. 291).

⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф. 711, оп. 3 (1884), спр. 4843. – Арк. 1–11 зв.

⁵⁷ Левицький П. *Иоасаф Кроковский, митрополит Киевский // ПЕВ.* – 1890. Часть неофициальная. – № 2. – С. 59–83; № 3. – С. 109–126; № 4. – С. 138–168.

⁵⁸ Востоков А. *Дело по челобитью Свято-Никольского Пустынного монастыря ректора Иоасафа Кроковского о выдаче жалованья в Никольский и Братский монастырь // КС.* – 1889. – № 10. – С. 187–190.

⁵⁹ ІР НБУВ. – Ф. 1, спр. 1220. – Арк. 1–8.

Якщо публікація передає текст кандидатської без суттєвих скорочень (а підстав сумніватися в цьому ніби немає), то можна припустити, що рукопис дисертації налічував приблизно 110–120 аркушів (без двох додатків⁶⁰, які в «ПЕВ» не друкувалися). Це дещо менше за обсяг «середньостатистичної» дисертації КДА у цей період, однак серед кандидатських творів траплялися й менші.

Підтекстові посилання та авторські ремарки дають можливість досить повно встановити коло джерел та літератури, що їх використав Памфіл Левицький. В основному це були матеріали, опубліковані в «Памятниках»⁶¹, «Актах Западной России»⁶² та у четвертому й п'ятому томах першої частини «Архива Юго-Западной России»⁶³. Є також посилання на відповідні томи «*Volumina Legum*» (збірнику сеймових конституцій Речі Посполитої)⁶⁴ та на окремі матеріали з архіву Св. Синоду⁶⁵. Окрім цих серійних видань Левицький використав документи, опубліковані у спеціалізованих періодичних виданнях. Наприклад, два останні розділи роботи (арешт митрополита Йоасафа у зв'язку зі справою царевича Олексія Петровича) спиралися на слідчу справу царевича, що її було надруковано 1861 р. в «ЧИОДР»⁶⁶.

Левицький намагався залучити нові джерела. У дисертації він із жалем констатує, що архів Києво-Печерської лаври, де містилися матеріали, пов'язані з Кроковським, згорів. Єдине неопубліковане джерело з Лаврського архіву, що його використано в роботі, — це рукопис під назвою «Каталог, или летописание из бытности архиереев российских»⁶⁷. Не увінчалися успіхом і пошуки в архіві Київської казенної палати (щоправда, там було зібрано матеріал для пізнішої статті про майновий стан монастирів Полтавщини другої половини XVIII ст.)⁶⁸.

⁶⁰ *Протоколы Совета Киевской Духовной академии за 1882/83 учебный год.*— С. 261.

⁶¹ *Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов.* В 4 т.— К., 1845–1859.

⁶² *Акты, относящиеся к истории Западной России.* В 5 т.— СПб., 1846–1853; Т. 5 (1659–1699).— СПб., 1853.

⁶³ *Архив Юго-Западной России.* В 35 т.— К., 1859–1906; Ч. I, т. 4: Акты об унии и состоянии Православной Церкви с половины XVII века (1648–1698).— К., 1871; Ч. I, т. 5: Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату (1620–1694).— К., 1872.

⁶⁴ *Volumina Legum.*— Petersburg, 1868.— Т. 1–8.

⁶⁵ *Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода.*— СПб., 1868–1914; Т. 1.— СПб., 1868. Станом на 1883 р. вийшов друком лише перший том цього видання.

⁶⁶ *Царевич Алексей Петрович, по свидетельствам вновь открытым.* Рассуждения М. П. Погодина и самые документы по делу царевича, найденные Г. В. Есиповым // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских.—1861.— Кн. 3, ч. 2.— С. 1–374 (документи про арешт Кроковського — С. 190–201).

⁶⁷ Нині рукопис зберігається в ІР НБУВ.— Ф. I, спр. 5416.

⁶⁸ Архів Київської казенної палати зберігається у Державному архіві Київської області (ф. 280).

Більш плідною виявилася робота з колекцією Церковно-археологічного музею при КДА, де Памфіл дослідив дві рукописні збірки. Перша («Документы на бывшие монастырские имена, хранившиеся в Киевской казённой палате») походила з архіву Київської казенної палати й у 1837 р. була передана на зберігання до КДА, друга — це «Книга крепостная большая, в коей находятся выписи прежних жалованных грамот и других лаврских крепостей и граничных актов, выданные из Государственной коллегии иностранных дел по именному государя Петра Алексеевича указу в 1720 г., декабря 13 дня»⁶⁹. Імовірно, документи з цих збірок (серед них, наприклад, грамота про затвердження Йоасафа Кроковського киево-печерським архимандритом) були подані як додатки до дисертації.

Памфіл Левицький розумів обмеженість джерельної бази, на підставі якої написано кандидатську. Власне, зі своєрідного «виправдання» й починається твір:

Йоасаф Кроковский принадлежит к числу тех светлых личностей в истории Русской Церкви, о жизни и деятельности которых история сохранила слишком скудные и отрывочные сведения. Жизнеописателю таких лиц приходится вращаться в области мелких фактов, случайных и часто недоговоренных заметок. Приходится пользоваться догадками и предположениями, чтобы возможно ярко осветить нравственный облик исторического лица. Словом, судьба не балует автора количеством и качеством материала, устойчивыми и определёнными известиями, а потому не его вина, если образ исторического лица явится не в должной степени обрисованным, если положения его будут только гадательными и в сочинении останутся некоторые пробелы⁷⁰.

Утім, вузькість джерельної бази важко поставити в провину студентів, обмеженому в часі та можливостях архівних студій. Документи, дотичні митрополита Йоасафа Кроковського, справді розпорошено по багатьох (у тому числі й приватних) архівних збірках, тож більшість із них віднайшли та опублікували інші дослідники вже після публікації роботи Левицького в «ПЕВ»⁷¹. Те саме можна сказати й стосовно використаної літератури, адже Памфіл Левицький став фактично «першопрохідцем» у дослідженні постаті митрополита Йоасафа. До речі, повноцінного історичного дослідження про Кроковського як церковного діяча (якщо

⁶⁹ Див. опис змісту цих двох рукописних збірників: Петров Н. *Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной Академии.* — К., 1875—1879. — Вып. I—III. — С. 160—197.

⁷⁰ ЦДІАК України. — Ф. 711, оп. 3 (1884), спр. 4843. — Арх. 1.

⁷¹ Див., наприклад, документи, опубліковані в «Киевской старине»: Стороженко Н. *Из фамильных преданий и архивов* // КС. — 1892. — Кн. 2. — С. 347—348; О. Л. *Письмо гетмана Скоропадского к митрополиту Йоасафу Кроковскому 1712 г.* // Там само. — 1904. — Кн. 11. — С. 51—52; Перетц В. *Грамота киевского митрополита Йоасафа Кроковского на утверждение скита близ м. Моровска, основаного игуменом Лебединского монастыря Серапионом, 1714 г.* // Там само. — 1905. — Кн. 7—8. — С. 42—43.

не брати до уваги згадок у загальних працях з історії церкви та окремих публіцистичних заміток⁷²) немає й до сьогодні. За іронією долі, доробок Левицького залишається невідомим навіть авторам спеціальних досліджень з історіографії історії православної церкви в Україні XVIII століття⁷³.

Загалом, у тексті кандидатської знаходимо посилання на праці п'ятнадцятьох авторів. Умовно їх можна поділити на три групи:

1) Праці, присвячені історії Києва, Києво-Могилянської академії, історії окремих монастирів чи діяльності окремих ієрархів. Це дві відомі праці митрополита Євгенія Болховітінова⁷⁴, 6-томна монографія єпископа Амвросія Орнатського⁷⁵, 5-томний біографічний словник Дмитра Бантиша-Каменського⁷⁶, дослідження Віктора Аскоченського про Київську академію⁷⁷, довідник ієромонаха Євстратія Голованського про Києво-Михайлівський монастир⁷⁸, а також розвідка Євгена Крижановського, опублікована в часописі «Руководство для сельских пастырей»⁷⁹.

2) Праці з історії царювання Петра I Феодана Прокоповича⁸⁰, Івана Голикова⁸¹ й Петра Пекарського⁸².

3) Праці з історії України XVII–XVIII ст. та біографії окремих українських діячів цього періоду. Цю групу відкриває «История русов»⁸³; використано також твори Миколи Маркевича⁸⁴, Олександра Ригельмана⁸⁵, Дмитра Бантиша-Каменського⁸⁶, Миколи

⁷² Наприклад: *Иоасаф Кроковский, митрополит Киевский, Галицкий и Малые России (1708–1718 гг.)* // КЕВ.— 1905.— № 52.— С. 1330–1336.

⁷³ Див., наприклад, детальний огляд історіографії проблеми: Ластовський В. *Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII — у XVIII ст.: історіографічні аспекти.*— К., 2006.

⁷⁴ Евгений (Болховитинов), митрополит. *Описание Киево-Софийского собора с историей Киевской иерархии.*— К., 1825; Його ж. *Описание Киево-Печерской лавры.*— К., 1827.

⁷⁵ Амвросий (Орнатский), епископ. *История русской иерархии:* В 6 т.— М., 1807–1816.

⁷⁶ Бантыш-Каменский Д. *Словарь достопамятных людей русской земли:* В 5 т.— М., 1836.

⁷⁷ Аскоченский В. *Киев с древнейшим его училищем Академиею:* В 2 ч.— К., 1856.

⁷⁸ Евстратий (Голованский), ієромонах. *Киево-Златоверхо-Михайловский монастырь и скит его Феодания.*— К., 1878.

⁷⁹ Крыжановский Е. *Очерки быта малороссийского сельского духовенства* // *Руководство для сельских пастырей.*— 1861.— № 39, 49, 51; 1862.— № 27, 32; 1864.— № 6, 24, 29, 30, 42, 46.

⁸⁰ Феодан (Прокопович), епископ. *История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне, включительно.*— СПб., 1773.

⁸¹ Голиков И. *Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам.*— М., 1837–1843.— Т. 1–15.

⁸² Пекарский П. *Наука и литература при Петре Великом:* В 2 т.— СПб., 1862.

⁸³ *История Русов, или Малой России.* Сочинение Георгия Кониского, архиепископа Белорусского.— М., 1846.

⁸⁴ Маркевич Н. *История Малороссии:* В 5 т.— М., 1842–1843.

⁸⁵ Ригельман А. *Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще.*— М., 1847.

Бантйша-Каменського⁸⁷, Миколи Костомарова⁸⁸ й коментовану Михайлом Максимовичем публікацію листа Івана Скоропадського до Йоасафа Кроковського⁸⁹.

Автор кандидатської здебільшого не стільки покликається на думку того чи того автора, скільки використовує їхні тексти для прямого чи опосередкованого цитування якогось історичного документа. Втім, інколи він обережно декларує свою незгоду з оцінкою дій митрополита Йоасафа та гетьмана Мазепи, наведеною в деяких працях⁹⁰.

Структурно роботу поділено на двадцять розділів. Перші п'ять становлять окрему частину, об'єднану підзаголовком «Йоасаф Кроковский до вступлення на Киевскую митрополию»⁹¹. Тут простежується біографія майбутнього митрополита до 1708 р., аналізуються дані про його походження та навчання у Києво-Могилянській академії й за кордоном. У викладі можна зауважити виразний інтерес до перебігу церковно-адміністративної кар'єри Йоасафа (ігуменство в Братському та Микільському монастирях, призначення архимандритом Києво-Печерської лаври), натомість викладацька діяльність у КМА фактично вислизає з фокусу уваги дослідника. Це можна пояснити і відображенням підсвідомих інтенцій Памфіла, і тим, що він вочевидь не почував себе достатньо компетентним, аби оцінити спадщину Кроковського як богослова та педагога.

Розділ VI присвячено обставинам, що призвели до обрання Йоасафа на Київську архієрейську кафедру, та описові його урочистої зустрічі в Академії вже як митрополита. Основним джерелом для написання цієї частини тексту слугували дані, наведені в монографії Аскоченського «*Киев с древнейшим училищем его Академией*».

У розділах VII та VIII автор зосереджується на загальному стані Київської митрополії початку XVIII ст. — правах митрополитів, організації єпархіального управління тощо. Левицький доходить висновку, що Йоасаф мав дещо більші можливості для самостійних рішень та дій, ніж його попередники та наступники:

Зависимость киевского митрополита от московского патриарха не была обременительна. При предшественниках Кроковского патриархи любили

⁸⁶ Бантйш-Каменский Д. *История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче*: В 2 ч.— М., 1822.

⁸⁷ Бантйш-Каменский Н. *Историческое известие о возникшей в Польше унии*.— М., 1805.

⁸⁸ Костомаров Н. *Мазепа* // *Русская мысль*.— 1882.— № 1–5, 8–12.

⁸⁹ Максимович М. *Лист гетьмана Івана Скоропадського к митрополиту киевському Йоасафу Кроковському о снятии проклятия с Дмитрия Горленко и прочих* // КЕВ.— 1868.— № 16.— С. 614–618.

⁹⁰ Левицкий П. *Йоасаф Кроковский*...— С. 160, 162.

⁹¹ ЦДІАК України.— Ф. 711, оп. 3 (1884), спр. 4843.— Арк. 1.

вмешуватися в дела Киевской митрополии. Но последний патриарх Адриан в 1700 году умер. В это время Петр I задумывал церковную реформу и не избирал нового патриарха, а поставил Стефана Яворского местоблюстителем патриаршего престола. Занятый епархиальными делами, Яворский не вмешивался в дела киевского митрополита, по крайней мере, фактов вмешательства мы совершенно не встречаем⁹².

Чи не найцікавішою для з'ясування авторських поглядів на історію України частиною роботи є чотири розділи (IX–XII), присвячені життю нижчого духовенства та мирян у період митрополитства Кроковського. Детально (наскільки це дозволяли джерела) описуючи парафіяльне життя в Україні початку XVIII ст., Левицький не приховує замилування його демократизмом. В описі перших конфліктів, що спалахували у зв'язку зі спробами архиєрея нав'язати парафіянам священика, його симпатії явно на боці громад, які боролися за збереження «стародавніх звичаїв» та виборності духовенства:

Приходские громады, издавно привыкшие принимать живое участие в церковных делах своего прихода даже в ущерб епархиальной власти, не потерпели бы священника, присланного архиереем помимо их согласия. [...] Выборное начало настолько прочно укоренилось, что народ без борьбы не мог уступить его⁹³.

Розділ XIII містить огляд стану монастирів підросійської частини митрополії. На відміну від розділів про парафіяльне життя, тут практично відсутні ремарки, які свідчили би про особисте ставлення автора до описуваного.

Наступні два розділи (XIV та XV) присвячено тій частині Київської митрополії, що не належала до московського царства. Виклад має радше констатуючий характер, без надмірних інвектив на адресу уніатів чи католиків. До речі, Левицький не вдавався до виразної антиунійної риторики навіть у своїй пізнішій роботі «Даниил Кушнир, ктитор Млиевский»⁹⁴ — про мученицьку смерть (спалення живцем) православного жителя містечка Млієва⁹⁵. Ця деталь важлива для визначення межі, що її проводив Левицький між об'єктивністю історика та потребою декларувати певні конфесійні симпатії. Немає підстав стверджувати, що йому були притаманні інакші погляди на історію взаємин православних та уніатів, ніж ті, які були типовими для майбутнього православного архиєрея, однак, схоже, він не вважав сторінки наукового дослідження

⁹² Левицький П. *Иоасаф Кроковский...*— С. 112.

⁹³ Там само.— С. 118.

⁹⁴ Левицький П. *Даниил Кушнир, ктитор Млиевский* // ПЕВ.— 1889.— № 7.— С. 214–221.

⁹⁵ Див. про «справу Кушніра»: Кр-ский Е. *К делу о сожжении поляками и униатами млиевского жителя Даниила Кушнина 29 июня 1766 года* // КЕВ.— 1864.— № 11.— С. 346–363; Лебединцев П. *Дополнительные сведения к сказанию о мученической кончине млиевского ктитора Даниила Кушнина* // Руководство для сельских пастырей.— 1860.— № 32.— С. 45–54.

належним місцем для зведення якихось історичних порохунків та вияву емоцій.

У Розділі XVI кандидатської ідеться про відновлення Переяславської єпархії та єпископів-коад'юторів київських митрополитів у період з 1701 до початку 1720-х років.

У розділах, де автор торкається різних аспектів життя Київської митрополії кінця XVII – початку XVIII ст., про самого Йоасафа згадується лише побіжно. Митрополит як «головний герой» оповіді знову виринає лише в останніх чотирьох розділах. Ця частина тексту, слід гадати, давалась авторові найтяжче. У розділі XVII (про видавничу діяльність Києво-Печерської лаври за часів Кроковського) Левицький виступає в ролі своєрідного, і не дуже переконливого, «адвоката» Йоасафа у справі про його можливу причетність до виготовлення фальсифікату «Деяння Киевского собора 1157 года на еретика армянина Мартина»⁹⁶. Цей текст було сфабриковано в рамках антирозкольніцької полеміки на доказ того, що ще в XII ст. церква засудила більшість сповідуваних старообрядцями ідей. У 1880-х роках думка про те, що «Деяние» – це подрібний текст, уже домінувала в наукових колах⁹⁷. Однак Памфіл Левицький все-таки вважав за слушне підкреслити, що крапку у дискусії не поставлено: «Подлинник деяния [...] хранится запечатаным в синодальной библиотеке. Нет потому полного основания считать его подложным»⁹⁸. Утім, як здається, він не сумнівався, що митрополит таки був замішаний у фальсифікації, тож виклад резюмовано підкресленням її неумисності: «Кроковский, как известный в то время богослов, но не историк и археолог, притом больной (67-летний) старик, мог и не заметить, что сделан подлог»⁹⁹.

Неабияке випробування чекало на Левицького у вісімнадцятому розділі, де проаналізовано взаємини Йоасафа Кроковського та гетьмана Івана Мазепи, а також позиція митрополита в часи «мазепинской авантюры». Варто зауважити, що автор неодноразово згадує Мазепу як щедрого жертводавця на церковні потреби, тоді як про пожертви московських царів є лише одна згадка – та й то як про «небольшие». Це настільки впадало в очі, що єдиною з-поміж зауважених мною суттєвих дописаних автором поправок у підготовці роботи до публікації став абзац про благодійні дарунки московських царів київським монастирям¹⁰⁰.

⁹⁶ Див. про цю справу: Козлов В. *Тайны фальсификации: Анализ подделок исторических источников XVIII–XIX веков.* – М., 1996 – С. 20–28.

⁹⁷ Памфілу майже напевно були відомі публікації в церковній періодиці, де пропонувалось визнати подрібність «Діяння». Див., наприклад: Павел (Леднёв), игумен. *Заметка по поводу непрекращающихся старообрядческих упреков православным писателям за Сборное Деяние на еретика Мартина // Братское слово.* – 1875. – Кн. 2. – С. 142–149.

⁹⁸ Левицкий П. *Иоасаф Кроковский...* – С. 158.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Там само. – С. 71.

Саме вдячністю за матеріальну допомогу гетьмана церкві Памфіл Левицький пояснює приязний характер стосунків між Мазепою та Кроковським, що, правда, підкресливши: це не означає «однодумства» митрополита й гетьмана:

Иоасаф Кроковский уважал Мазепу за его благотворительность, и если несколько раз похвалил его в предисловиях к изданным им в Лавре сочинениям, то до сочувствия политическим замыслам Мазепы было ещё далеко¹⁰¹.

Згадавши про панегірики Кроковського на честь Мазепи, автор обходить мовчанкою його участь у виголошенні анафема гетьману та подальшому шельмуванні його пам'яті (як це зробив, наприклад, 1885 р. Володимир Науменко у статті про Стефана Яворського — «возхвалителя» та «хулителя» Мазепи)¹⁰². Схоже, вся справа з відлученням гетьмана створювала очевидний дискомфорт для Левицького при написанні. Перехід Мазепи на бік Карла XII він засуджує, підкреслюючи, що митрополит не був утаємничений у ці плани, натомість не наводить жодного аргументу на користь виправданості церковного покарання гетьмана. Єдиний із наявних у збереженому тексті роботи епізодів, який, імовірно, мав би свідчити про порушення гетьманом церковних приписів, — це опис елеосвячення Кроковським «притворно больного» Мазепи в жовтні 1708 р. Однак така провина, навіть якщо визнати історію з імітацією хвороби правдивою (а сам автор сумнівається у достовірності повідомлення, наведеного ним за «*Летописным повествованием о Малой России*» Олександра Рігельмана), не могла відповідно до канонів бути покарана церковним відлученням.

Варто наголосити, що, власне, в ті роки, коли писалася робота, проблему анафемування Мазепи жваво обговорювали в українофільському середовищі. Наприклад, 1884 р. у «*Киевской старине*» було опубліковано дві статті на цю тему¹⁰³, причому в одній з них («*Вопль Мазепы*») наголошувалося на потребі скасувати згаданий церковний акт як несправедливий. Можна припускати, що цю думку поділяв і Памфіл Левицький. Зі зрозумілих причин він не обґрунтував її у своєму творі, проте ухилився й від виправдання сумнівного рішення, прийнятого церковною владою під тиском влади світської¹⁰⁴.

¹⁰¹ Там само.— С. 159.

¹⁰² Науменко В. *Стефан Яворский в двойной роли хвалителя и обличителя Мазепы* // КС.—1885.— Кн. 9.— С. 172—175.

¹⁰³ Сапожников Д. *Загадочные портреты* // КС.—1884.— Кн. 8.— С. 732—742; С.Н.И. *Вопль Мазепы* // Там само.— Кн. 11.— С. 658—672; Починаючи з 1869 р. ім'я Івана Мазепи не виголошували в «Последовании в Неделю Православия» разом з іменами віровідступників та святотатців, однак саме питання правосильності анафема вищою церковною владою не переглядалось.

¹⁰⁴ Огляд російської та української історіографії цієї теми див.: Ковалевська О. *Гетьман Іван Мазепа: проблема «зради» та «анафемування» в українській та російській історіографії* // Історіографічні дослідження в Україні.— К., 1999.— Вип. 7.— С. 173—189.

Те, що автор не відчував особливої симпатії до діяльності Петра I в державно-церковній сфері, бачимо в останніх, дев'ятнадцятому та двадцятому, розділах. Зокрема, описуючи справу царевича Олексія, що стала приводом для арешту літнього митрополита й призвела до його смерті, Памфіл Левицький згадає у негативному контексті і brutальне ставлення царя до духовенства, й реорганізацію церковного управління та конфіскацію монастирського майна¹⁰⁵. Фактично він солідаризується з думкою тих дослідників, які вважали, що митрополита було (можливо, з наказу царя) отруєно. Опис останніх тижнів життя Йоасафа Кроковського з особливою виразністю дає загальну оцінку його діяльності на митрополічій кафедрі, акцентовану в роботі: митрополит з моменту свого висвячення, по суті, був заручником та жертвою незалежних від нього обставин. Хоча в тексті немає прямої критики на адресу російського самодержцзя, однак, як і у випадку з питанням про меценатство гетьмана та царя, наголошено на шанобливому ставленні Мазепи до митрополита, що виразно дисонує зі свавіллям Петра та неповагою до віку й сану Кроковського.

Загальних висновків у опублікованій версії кандидатської немає — цілком вірогідно, що їх і не було, а своєрідне резюме подавалося у вступі до роботи. Так само важко охарактеризувати твір у цілому, адже автор продемонстрував у різних його частинах різні рівні володіння матеріалом, безсторонності у підходах тощо. При прочитанні окремих сюжетів (наприклад, про справу з підрубкою «Діянь Собору 1157 року» чи про анафемування Мазепи) взагалі виникає враження, що Левицький написав не зовсім те, що думав і що міг з'ясувати на підставі опрацьованих джерел. Подеколи, як здається, текст віддзеркалює складний «коктейль» міркувань позанаукового характеру, якими керувався Левицький, описуючи діяльність митрополита Йоасафа Кроковського та його епоху. Втім, основний лейтмотив роботи простежується доволі чітко: на думку автора, саме початок XVIII ст. став переломним моментом в історії української Церкви, початком втрати нею самобутніх рис та самостійності в управлінні, і перебіг цього процесу аж ніяк не залежав від особи, яка посідала митрополічу кафедру.

Так чи так, тематика, до якої звернувся Памфіл Левицький у своєму кандидатському творі, підтверджує думку про те, що, власне, в історії другої половини XVII ст. представники українського руху цілеспрямовано шукали своєрідний «золотий вік» України та автентичні прецеденти для наслідування — у тому числі й щодо специфіки церковного устрою та державно-церковних взаємин¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Левицький П. *Йоасаф Кроковський...*— С. 164.

¹⁰⁶ Вociurkiw B. *Ukrainization movements within the Russian Orthodox Church and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church // Harvard Ukrainian Studies.*— 1979—1980.— Vol. III—IV.— P. 92—111; Сисин Ф. *Релігія, культура та нація на Україні в XVII ст. ...*— С. 50—53.

Опрацьовані документи не дають змогу дійти однозначного висновку про міру впливу навчання в духовній академії на формування українофільських поглядів Памфіла Левицького. Не варто забувати, що на початок навчання в КДА Левицькому виповнився 21 рік, а отже, він уже не був *tabula rasa* в сенсі світоглядних установок.

У випадку Левицького (як, імовірно, й у багатьох інших) неможливо також оцінити вплив професури КДА на формування наукових зацікавлень, вибір теми дослідження та його підготовку. Навпаки, є підстави припускати, що тему кандидатської було обрано самостійно, а наукове керівництво професора Івана Малишевського мало формальний характер. Утім, слід врахувати, що такі висновки випливають з характеру збережених джерел — в основному офіційної документації КДА.

Ми вкрай мало знаємо й про позаакадемічні контакти студента Левицького, вплив яких також варто взяти до уваги. Адже Памфілу пощастило навчатися в період дії Статуту 1869 року¹⁰⁷, який послабив контроль за повсякденним життям студентів духовних навчальних закладів, що давало змогу знаходити «наставників» і за стінами КДА (як це сталося, наприклад, зі студентами, причетними до підпільної революційної організації).

Таким чином, можна припустити, що Памфіл Левицький завдячував Академії не стільки отриманими на лекціях знаннями, скільки наданою можливістю для самоосвіти, свободою у виборі предмета наукових студій та кола позаакадемічного спілкування.

Andriy Starodub

**KYIV THEOLOGICAL ACADEMY GRADUATE (1884)
PAMFIL LEVYC'KYJ AND HIS DISSERTATION
«THE KYIV METROPOLITAN JOSAPH KROKOV'S'KYJ»**

The article is devoted to the analysis of the Pamfil Levyc'kyj's (further archbishop Parfenij, 1858–1922) candidate thesis «The Kyiv metropolitan Josaph Krokovs'kyj».

¹⁰⁷ Випускники 1884 р. були останніми з-поміж студентів КДА, які всі чотири курси провчили у період дії Статуту 1869 р. Із серпня 1884 р. було запроваджено в дію новий Статут Духовних Академій, яким скасовувався розподіл студентів на три відділення, обмежувались автономні права Академій та посилювались дисциплінарні вимоги до студентів.